

The Spiritual Curriculum Model in Social Studies Course for the Development of Spiritual Health of Learners

Tayebah Haghparast Lati ¹, Ezatollah Naderi ^{2,*}, Maryam Seif Naraghi ²

¹ PhD Graduated Student, Department of Educational Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Professor, Department of Educational Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received: 14 Apr 2018

Accepted: 21 May 2018

Keywords:

Curriculum
Spiritual Curriculum
Model
Social Studies
Spiritual Health

© 2018 Baqiatallah
University of Medical
Sciences

Abstract

Introduction: Spiritual health is related to mental and social health. Therefore, education should consider the development and evolution of spirituality in the social life of childhood. The purpose of this study was to provide a spiritual curriculum model in social studies course for the development of spiritual health of learners.

Methods: It was an applied research. The research method was field study research. To this end, by referring and reviewing the theoretical foundations in this regard, the spiritual curriculum model was presented in social studies course for the development of spiritual health of learners based on four key elements of the curriculum (goal, content, implementation and evaluation). Then, using a researcher-made questionnaire, this model was surveyed by 45 curriculum specialists and 360 primary school teachers in Guilan province in the academic year of 2015-2016, who were selected using census and stratified random sampling method, respectively. Descriptive statistics (frequency table and percentage) were used to analyze the data.

Results: The findings indicated that in the category of goal, emphasis is placed on recognizing God, self, others, and the world. The content of this program is based on the religious and value of the Islamic-Iranian culture and the strengthening of Islamic habits. The learning process is based on participatory methods, group discussion, demonstration and storytelling. The spiritual curriculum is based on self-evaluation and performance evaluation. Also, more than 75% of curriculum specialists and elementary school teachers have evaluated this model as desirable.

Conclusions: It is necessary to develop the spiritual health of learners, provide appropriate goals, content, implementation and evaluation in the curriculum of social studies of primary school.

* **Corresponding author:** Ezatollah Naderi, Professor, Department of Educational Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Tel: 09121152262, E-mail: eznaderi@hotmail.com

الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران

طیبه حق پرست لاتی^۱، عزت‌الله نادری^{۲*}، مریم سیف نراقی^۲

^۱ دانش‌آموخته دکتری تخصصی، گروه برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

^۲ استاد، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

چکیده

مقدمه: سلامت معنوی با سلامت روانی و اجتماعی مرتبط است. بنابراین، آموزش و پرورش باید رشد و تکامل معنویت را در زندگی اجتماعی از دوران کودکی مد نظر قرار دهد. مطالعه حاضر با هدف ارائه الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران انجام شد.

روش کار: این پژوهش جزء تحقیقات کاربردی است که با روش تحقیق زمینه‌ای انجام گرفته است. بدین منظور، با مراجعه و بررسی مبانی نظری در این باره، الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی برای توسعه سلامت معنوی فراگیران بر اساس چهار عنصر کلیدی برنامه درسی (هدف، محتوا، اجرا و ارزشیابی) ارائه شد. سپس با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته، این الگو توسط ۴۵ متخصص برنامه درسی و ۳۶۰ معلم دوره ابتدایی استان گیلان در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ که به ترتیب به روش نمونه‌گیری تمام‌شماری و تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند، مورد نظرسنجی قرار گرفت. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی (جدول فراوانی و درصد) استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد که در مقوله هدف تأکید بر شناخت خدا، خود، دیگران و جهان است. محتوای این برنامه مبتنی بر مبنای دینی و ارزشی فرهنگ اسلامی-ایرانی و تقویت عادات اسلامی است. فرایند یادگیری مبتنی بر شیوه‌های مشارکتی، بحث گروهی، نمایش و قصه‌گویی است. برنامه درسی معنوی مبتنی بر خودارزشیابی و ارزشیابی عملکردی است. همچنین، بیش از ۷۵ درصد متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی این الگو را مطلوب ارزیابی کرده‌اند.

نتیجه‌گیری: لازم است در راستای توسعه سلامت معنوی فراگیران، اهداف، محتوا، شیوه‌های اجرا و ارزشیابی مناسب در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دبستان فراهم گردد.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۳۱

واژگان کلیدی:

برنامه درسی
الگوی برنامه درسی معنوی
مطالعات اجتماعی
سلامت معنوی

تمامی حقوق نشر برای
دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله
(عج) محفوظ است.

مقدمه

خود است. برای پرداختن به این موضوع ضروری است که آموزش‌های لازم صورت پذیرد [۴]. بدون آموزش معنویت، آموزش و پرورش نمی‌تواند در ابعاد زیستی، روان‌شناختی، معنوی و اجتماعی عملکرد درستی داشته باشد یا به حداکثر ظرفیت خود برسد [۵].

شناخت ابعاد معنوی از ارکان اساسی سلامتی انسان است که موجب افزایش علاقه به آموزش معنویت می‌شود. سلامت معنوی تأثیر مثبتی روی سلامتی، طول عمر و بهبودی از بیماری‌های جسمانی دارد [۶]. سلامت معنوی از دیدگاه اسلام، ارتباط معنوی انسان با خداست که انسان را از اضطراب‌ها و دل‌نگرانی‌ها دور می‌کند و به او امنیت روانی می‌دهد [۷]. پیشنهاد گنجاندن بعد سلامت معنوی در مفهوم سلامت از سوی Russell و Osman، بعد مهمی از زندگی فردی و گروهی را پیش روی اندیشمندان امر سلامت قرار داد. سلامت معنوی (Spiritual Health) عبارت است از برخورداری از حس پذیرش، احساسات مثبت، اخلاق و حس ارتباط متقابل مثبت با یک قدرت حاکم و برتر قدسی، دیگران و خود که طی یک فرایند پویا و هماهنگ شناختی، عاطفی، کنشی و پیامدی شخصی حاصل می‌شود [۸].

معنویت یکی از نیازهای درونی انسان است [۱] و به عنوان عنصر حیاتی عملکرد انسان در نظر گرفته می‌شود [۲] فراهم آمدن زمینه رشد و کمال معنوی و باطنی انسان‌ها بیشتر از هر چیز مدیون تعلیم و تربیت است، زیرا در سایه تعلیم عقاید هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی صحیح و بر طبق ارزش‌های پسندیده اخلاقی و حقوقی می‌توان خداپرستی و کمال معنوی و سلامت روح و روان افراد را تضمین نمود. وجود برنامه درسی معنوی در نظام آموزشی از سازوکارهای سوق دادن تعلیم و تربیت در این جهت است. چنین برنامه‌ای با داشتن اهداف، اصول و روش‌های مشخص می‌تواند راه را برای پرورش انسان‌هایی کامل و الهی هموار نماید. برنامه درسی معنوی خواستار نیل به سطوح عالی آگاهی، معنی‌دار کردن زندگی و درک رابطه با وجود متعالی و تأثیرگذار بر زندگی است. امروزه، نظام‌های آموزشی بسیاری از کشورهای جهان علاوه بر نقش سنتی برنامه درسی، یعنی آموزش مهارت‌های خواندن، نوشتن و حساب کردن، به نقش برنامه درسی در سلامت روان و سلامت معنوی انسان توجه کرده‌اند [۳]. در واقع، نظام آموزش و پرورش نیازمند پاسخ‌گویی معنویت‌گرا و توجه به این بعد از سلامت فراگیران

سلامت معنوی یک بعد از سلامت است که شامل بهزیستی معنوی می‌شود. سلامت معنوی شامل ارتباط با خود و دیگران و طبیعت می‌شود و حسی از معنای وسیع زندگی است. به همین دلیل، توجه به رشد معنویت که با ظرفیت انسان برای سلامت معنوی مرتبط است، مهم می‌باشد [۹]. این بعد از سلامتی موجب می‌شود که فرد دارای هویت یکپارچه، رضایت، شادی، عشق، احترام، نگرش‌های مثبت، آرامش درونی و هدف و جهت در زندگی باشد [۱۰]. نتایج پژوهش‌ها حاکی از آن است که مؤلفه‌های معنوی از تأثیرات پیشگیرانه مثبتی در بیماری‌ها برخوردارند [۱۱] و آموزش معنویت در افزایش سلامت روان و بهبود عملکرد جسمانی و عملکرد اجتماعی و کاهش اضطراب و افسردگی فراگیران تأثیر دارد [۱۲-۱۶].

دوره کودکی، اولین فرصت برای فراهم ساختن شرایط مؤثر برای رشد و تکامل معنوی و انتقال آموزه‌های مذهبی و معنوی است، زیرا شخصیت بزرگسالی کودک در این دوران شکل می‌گیرد. دوره نوجوانی، دومین دوره برای رشد معنویت است، به‌طوری که با ایجاد آمادگی لازم از طریق افزایش معنویت و سلامت معنوی، فرد را برای مقابله با مشکلات زندگی و تاب‌آوری آماده می‌کند [۱۷]. ضرورت توجه هرچه بیشتر به رشد معنوی کودکان در طول آموزش‌های دوران کودکی، به این دلیل است که حضور معنویت در تفکر، خلاقیت و تخیل کودکان به رسمیت شناخته شده است. به‌عبارت دیگر، نتایج پژوهش‌ها حاکی از آن است که کودکان می‌توانند معنویت را ابراز دارند. آن‌ها در بازی‌های تخیلی خود در دوران کودکی می‌توانند قابلیت‌هایی مانند معناسازی و هویت‌یابی را که از ابعاد کلیدی معنویت در دوران کودکی هستند، بروز دهند [۱۸]. از نظر Miller با وارد کردن معنویت در آموزش و پرورش می‌توان زندگی را به درون کلاس‌های بی‌روح و بی‌انرژی آورد و آموزش را عمیقاً با زندگی فراگیران منطبق ساخت. همچنین، می‌توان بین عوامل درونی و بیرونی، عقلانی و ذاتی، کمی و کیفی تعادل برقرار کرد. باید آموزشی را ارائه نمود که توأم با شادی و نشاط عمیق باشد. با رفتن به‌سوی برنامه درسی معنوی و روحانی است که می‌توان تجربیات بارز و بامعنایی را در اختیار دانش‌آموزان قرار داد. نتایج چنین برنامه درسی، همان دانش‌آموز با روح، معلم با روح، مدرسه و تغییرات با روح همراه با یک جامعه شاد و همدل، کارآمد و مهربان خواهد بود [۱۹]. موضوع اصلی برنامه درسی معنوی رشد و تکامل روحی و نفسانی انسان است. در نظام آموزش و پرورش اسلامی هدف‌های آموزشی فراتر از دانش‌اندوزی، مهارت‌آموزی و نگرش‌یابی در نظر گرفته می‌شود. تکامل نفس و تعالی روح و روان یادگیرنده و بسترسازی برای تحقق یک جامعه معنوی به منزله هدف نهایی یادگیری در همه موضوع‌های درسی در کانون فعالیت‌های برنامه‌ریزی درسی قرار دارد [۲۰]. ویژگی برنامه درسی معنوی این است که دانش‌آموزان در آن از درجه بالایی از احساس سلامتی، احترام متقابل، باز بودن، اعتماد و آزادی برخوردارند؛ از خطر نمی‌هراسند و در کلاس‌ها سؤال می‌پرسند و کشف می‌کنند. از دیگر ویژگی‌های برنامه درسی معنوی، رشد همه‌جانبه فرد، رشد عقل در پرتو روح و روان، تعادل محتوا و روش، ارزش‌مداری، توجه به سه رکن خداآگاهی، جهان‌آگاهی و خودآگاهی است [۲۱]. بنابراین، باید راه‌های دسترسی به آموزش را با معنویت آمیخته ساخت، زیرا با وارد کردن معنویت در آموزش و پرورش، کلاس درس به جایگاهی زنده و پرنرژی تبدیل می‌شود [۲۲].

پیامد اصلی برنامه درسی معنوی، دادن فرصت لازم به فراگیر جهت حرکت آگاهانه در فرایند یادگیری است. عناصر برنامه درسی به گونه‌ای طراحی می‌شوند که موجب رشد همه‌جانبه فراگیر شوند؛ فراگیر فردی دارای استعداد‌های مختلف فطری تلقی می‌شود و شکوفایی هر استعداد علاوه بر جنبه هدف تربیتی، بعد زمینه‌ای و وسیله‌ای نیز دارد. محتوای درس‌های مختلف به‌لحاظ موضوع متنوع و بسیار هستند ولی از جهت گیری واحد برخوردارند؛ به‌طوری که هر ماده درسی بنا به ماهیت خود آیات الهی را به فراگیر آموزش می‌دهد. محیط یادگیری طوری سازماندهی می‌شود که فراگیران را به معنویت، اندیشیدن، کارهای جمعی و تلاش بیشتر برای یادگیری ترغیب نماید. معلم نقش اصلی را در هدایت فراگیر به‌سوی هدف‌ها دارد. او علاوه بر توانایی علمی از شخصیت معنوی تأثیرگذار برخوردار است. معلم باید شرایط مناسب برای رشد فراگیر را فراهم آورد. ضرورت توجه به بعد معنوی برنامه درسی مستلزم جلب توجه فراگیر به جنبه‌های فوق مادی حیات است؛ به‌طوری که یادآوری حیات اخروی در محتوا، طراحی عکس‌ها، تصاویر و سایر موارد مشابه در خصوص مراکز و مکان‌های عبادی، معنوی در برنامه و غیره در تقویت ابعاد معنوی محتوا تأثیر دارند. در همین راستا، سلامت معنوی در برنامه‌های آموزشی بسیاری از کشورها راه یافته است و برنامه‌های آموزشی و درسی بر آن اساس و در بستری از مفاهیم معنوی ارائه می‌شوند [۲۳]. آموزش معنویت در مدارس می‌تواند موجب تقویت اراده، ایمان و خودکنترلی (self-control) در فراگیران شده [۲۴] و شرایط لازم را برای پرورش اخلاقی، معنوی و عقلانی و سلامت دانش‌آموزان فراهم سازد [۲۵].

محققان مختلفی بر آموزش معنویت و اجرای برنامه درسی معنوی در مدارس تأکید نموده‌اند [۲۶-۲۸]. نتایج پژوهش‌های مختلف در این زمینه بیانگر آن است که معلمان خواسته یا ناخواسته در تربیت معنوی دانش‌آموزان نقش مهمی دارند و نحوه عملکرد و روش تدریس آنها در کلاس درس تأثیر فراوانی بر رشد معنوی دانش‌آموزان می‌گذارد [۲۹]. به‌منظور اجرای برنامه درسی معنوی در محیط‌های آموزشی شایسته است که از روش‌های تدریس فعال و تلفیق ارزش‌های معنوی و اخلاقی استفاده شود [۳۱]. به‌عبارت دیگر، ایجاد فضایی که دانش‌آموزان بتوانند به‌صورت مشارکتی به یادگیری بپردازند [۳۲] و تجربیات یادگیری خود در زمینه ارزش‌های معنوی، دینی و اخلاقی را با یکدیگر به اشتراک بگذارند [۳۳، ۳۴] و به‌ویژه استفاده از روش داستان‌گویی درباره چگونگی آفرینش و جهان هستی، در احیای بعد معنوی دانش‌آموزان بسیار اثرگذار هستند [۳۵].

برنامه درسی معنوی به‌معنی پرورش جنبه‌های معنوی انسان از طریق فرایند آموزش فقط مرکب از زمینه‌های موضوعی نیست، بلکه مبتنی بر زمینه‌های نمادی، زمانی و جهانی قابل تأمل است. این نوع برنامه درسی خواهان نیل به سطوح عالی آگاهی، معنی‌دار کردن زندگی و درک رابطه با وجود متعالی و تأثیرگذار بر زندگی است [۳۶]. اجرای برنامه درسی معنوی روی دانش‌آموزان ۷ تا ۹ ساله انگلیسی نشان داد که استفاده از روش‌هایی مانند سکوت، تمرکز، معنا‌یابی، پرسش کردن، بدیعه‌پردازی، به‌کارگیری تخیلات شخصی، برقراری ارتباط و به‌اشتراک‌گذاری اطلاعات مورد استفاده در کلاس درس، امکان برقراری ارتباط با دیگران و رشد معنوی را برای کودکان فراهم می‌آورد [۳۷]. Clifford طی پژوهشی با عنوان «آموزش و پرورش اخلاقی و معنوی

فراهم سازند. با این وجود، صاحب‌نظران حوزه برنامه درسی پس از ارزشیابی برنامه‌های درسی در گذشته به این نتیجه رسیدند که اغلب برنامه‌های طراحی شده نسبت به بعد اصلی وجود متربی بی‌توجه بوده‌اند» [۳۶]. به سخن دیگر، یکی از مشکلات و مسائل غامض در آموزش و پرورش، بی‌توجهی یا کم‌توجهی به معنویت است. باید توجه داشت که موضوع‌هایی همچون معنویت، عشق، اخلاق، هنر و زیبایی‌شناختی و پرورش روح در برنامه‌های درسی، اهمیتی کم‌تر از ریاضی، فیزیک، شیمی و تاریخ ندارند، زیرا انسان در محیط اجتماعی به‌سر می‌برد. پس معنویت مانند دیگر مفاهیم مهم زندگی تحت تأثیر عوامل و نیروهای محیطی و درونی ساخته می‌شود. معنویت شامل تمام مواردی می‌شود که هرکس برای تعریف وجود شخصی خود در اختیار دارد و دربرگیرنده تمام چیزهایی می‌شود که ظرفیتی برای انسان بودن و رسیدن به تعالی نیاز دارد؛ مانند روابط انسانی، عشق، سازندگی، هم‌نوع دوستی، فداکاری، ایمان و اعتقادات [۱۹]. بر این اساس، متخصصان برنامه درسی باید از طراحی برنامه‌هایی که بعد مادی، چیرگی در شناخت بیرونی، آمادگی برای آینده‌ای نامطمئن و تحمل جهان بی‌دینی را تقویت می‌کنند، بپرهیزند. برای رشد معنویت باید برنامه درسی به‌هم پیوسته و آزادی‌بخش (interdependent and emancipator) خلق کرد که از هیجان، پرسش، کوشش و مشارکت سرشار باشد و هدف در آن به‌جای محصول نهایی، بیشتر فرایندی کل‌نگرانه باشد [۴۲]. «برنامه درسی معنوی به این معنی نیست که افرادی تربیت شوند که بدون منطق باشند، بلکه هدف این است که علاوه بر منطق و دلیل، به احساسی عمیق و پربارتر دست یابند» [۳۶]. علی‌رغم هم‌پوشی درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی با شایستگی‌های پایه مندرج در سند برنامه درسی، در فرایند تدوین اهداف، محتوا، اجرا و ارزشیابی این درس، شاخص‌های برنامه درسی معنوی به‌وضوح دیده نمی‌شوند. این در حالی است که علاوه بر جنبه اجتماعی انسان، معنویت کیفیتی بنیادی و فطری برای انسان بودن شمرده شده و انسانیت انسان وابسته به وجود معنوی او است و بدین‌سان معنویت ریشه‌های تکاملی و زیست‌شناختی دارد [۱]. بنابراین، با توجه به وجود ابعاد اجتماعی و معنوی در انسان و ناچیز بودن پژوهش‌ها در زمینه طراحی الگوهای برنامه درسی و به‌ویژه احساس شدن جای خالی الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به‌منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران، به ارائه الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به قصد بهبود سلامت معنوی دانش‌آموزان و ارزشیابی آن از دیدگاه متخصصان برنامه‌ریزی درسی و معلمان ذی‌ربط پرداخته شد تا تحقق اهداف آموزش عمومی درخصوص تربیت شهروندان معنوی و برخوردار از سلامت روح و روان میسر گردد. انجام چنین پژوهشی در راستای تدوین برنامه درسی آموزش معنویت برای درس مطالعات اجتماعی در دوره تحصیلی ابتدایی ضرورتی اساسی دارد. از آنجایی که تعداد عناصر تشکیل‌دهنده برنامه درسی براساس دیدگاه‌های مختلف، متفاوت است [۴۳]؛ مبتنی بر رایج‌ترین دیدگاه در این زمینه که برنامه درسی را دربردارنده تصمیم درخصوص چهار عنصر هدف‌ها، محتوا، روش و ارزشیابی قلمداد می‌کند [۴۴]؛ دیدگاه Dressel که برای تدوین برنامه درسی چهار عنصر هدف، محتوا، اجرا و ارزشیابی را پیشنهاد نموده [۴۵]؛ جهت طراحی الگوی برنامه درسی معنوی در این پژوهش در نظر

به‌عنوان بخش ذاتی برنامه درسی» به این نتیجه رسید که بین برنامه درسی اخلاقی و معنوی رابطه‌ای مثبت وجود دارد؛ به‌طوری‌که با اجرای برنامه درسی اخلاقی و معنوی در یک مدرسه ابتدایی در انگلستان، دانش‌آموزان توانستند توانایی حل و فصل منازعات، خودتنظیمی (self-regulatory)، همدلی و نوع‌دوستی و مسئولیت‌پذیری را کسب نمایند [۳۸].

در راستای تلاش‌های جهانی برای ورود معنویت به برنامه‌های درسی مدارس، پژوهشی با عنوان «امکان‌سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه» به این نتیجه رسید که امکانات مدارس برای اجرای برنامه درسی معنوی در سطح زیاد و دانش و مهارت دبیران در مقوله‌های هنر و زیبایی‌شناختی، اخلاق و روح و نگرش در مورد اخلاق در سطح بالاتر از متوسط ولی نگرش آنها در زمینه هنر و زیبایی‌شناختی و روح در حد کم‌تر از متوسط بود [۱۹]. پژوهشگران در تحقیقی با عنوان «بررسی تطبیقی رویکردهای معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی در چند کشور جهان» به مطالعه برنامه درسی کشورهایی ازجمله استرالیا و ترکیه پرداختند که در زمینه تربیت معنوی دارای برنامه‌هایی بودند. نتایج به‌دست آمده حاکی از آن بود که بین اهداف، محتوا و روش‌های تدریس در کشورهای مورد مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. شباهت‌ها بیشتر در اهداف و گه‌گاه در محتوا، اما تفاوت‌ها بیشتر در روش‌های تدریس گزارش شدند [۳۹]. همچنین، در پژوهش دیگری با عنوان «طراحی و تدوین چارچوب نظری مدل برنامه درسی معنوی در کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی» مشخص شد که الگوی مناسب برنامه درسی معنوی برای دوره ابتدایی باید الگویی باشد که براساس چهار مؤلفه (جهان‌آگاهی، دیگرآگاهی، خودآگاهی و خداآگاهی) طراحی شود. ازجمله اهداف برنامه درسی معنوی که براساس این چهار مؤلفه طراحی شود، این است که دانش‌آموز پس از گذراندن آموزش این برنامه بتواند رابطه بین انسان و طبیعت را توضیح دهد، ارتباط مؤثر را در زندگی خود به‌کار بندد، به احساسات و علایق خود پاسخ مثبت بدهد، نحوه برقراری ارتباط بین انسان و خدا را توضیح دهد. ازجمله محتوای این برنامه درسی شامل ذکر نمونه‌هایی از قوانین حاکم بر طبیعت، چگونگی ارتباط مؤثر با دیگران، شناخت نقاط قوت و ضعف خود و چگونگی برقراری ارتباط با خدا می‌باشد. روش‌های تدریس مناسب در این برنامه درسی شامل روش سخنرانی، بحث گروهی، همیاری، ایفای نقش، حل مسأله، واحد کار و تفکر استقرایی است. روش‌های ارزشیابی نیز شیوه‌هایی مانند آزمون‌های شفاهی، کتبی و عملکردی را دربرمی‌گیرند [۴۰]. نتایج پژوهشی که با عنوان «تبیین مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی با نگاهی به دیدگاه ناپینگر» صورت گرفته، حاکی از آن است که در مقوله هدف تأکید بر مراقبت از خود، فراگیران موجوداتی منحصر به‌فرد هستند؛ فرایند یادگیری مبتنی بر سبک‌های مشارکتی و سقراطی؛ محیط این برنامه بسیار متنوع، شاد و عاطفی؛ معلمان الگوی دانش‌آموزان هستند؛ برنامه‌های موضوعی رد شده و راهبردهای چندگانه مبتنی بر جنبه‌های زیباشناسانه در تدریس استفاده می‌شوند؛ برنامه درسی معنوی خودارزشیاب است و از رویه‌های غیررسمی و منعطف استقبال می‌کند [۴۱].

با توجه به مطالبی که گفته شد، «برنامه‌های درسی نظام‌های تعلیم و تربیت می‌توانند بهترین موقعیت را برای تبلور و رشد معنویت در افراد

گرفته شد. از این رو، هدف این پژوهش ارائه الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران بود.

روش کار

این پژوهش در زمره تحقیقات کاربردی جای دارد که با روش تحقیق زمینه‌ای انجام شد [۴۶]. بدین منظور ادبیات برنامه درسی معنوی، برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و سلامت معنوی مورد کنکاش قرار گرفت. لذا برای دستیابی به طیف وسیعی از متون علمی از موتور جست‌وجوی گوگل اسکولار (Google Scholar)، پایگاه‌های داده‌ای اریک (ERIC)، امرالد (Emerald)، الزویر (Elsevier)، اس. آی. دی (SID)، ایران‌داک (IranDoc)، مگ‌ایران (Magiran) و نورمگز (Noormags) استفاده شد و کلیدواژه‌هایی مانند برنامه درسی معنوی، مطالعات اجتماعی، دوره تحصیلی ابتدایی، معنویت، سلامت معنوی و سایر واژه‌های مرتبط جهت جست‌وجو برای ادبیات نظری و پیشینه‌های پژوهشی واکاوی شدند. جامعه تحقیق در این مرحله شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، رساله‌ها و نوشته‌های مرتبط با موضوع پژوهش بود. به علت کثرت منابع، از متون چاپی و الکترونیکی که در دسترس محقق بودند، به عنوان نمونه استفاده شد. برای جمع‌آوری اطلاعات از فیش‌برداری استفاده گردید. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، توصیف، تحلیل و استنتاج نظری بود. به منظور ارزشیابی الگوی برنامه درسی معنوی، جامعه آماری پژوهش شامل ۴۵ متخصص برنامه درسی و ۸۶۴۱ معلم دوره ابتدایی استان گیلان در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ بود که به دلیل محدود بودن حجم جامعه آماری متخصصان، همه آنها به شیوه نمونه‌گیری تمام‌شماری به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. در مورد معلمان، براساس جدول کرجسی و مورگان، ۳۶۰ معلم (۲۳۵ زن و ۱۲۵ مرد) به شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای به عنوان نمونه

پژوهش انتخاب شدند. برای نظرسنجی از متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی درباره الگوی برنامه درسی معنوی، از پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته دارای ۴۸ گویه با مقیاس پنج درجه‌ای لیکرت (از خیلی کم «۱» تا خیلی زیاد «۵») استفاده گردید. به منظور تأمین روایی این پرسشنامه از روایی صوری و محتوایی استفاده شد. بدین منظور، روایی این پرسشنامه بر طبق نظر استادان راهنما و مشاور و ۵ متخصص برنامه درسی مورد تأیید قرار گرفت. برای بررسی پایایی پرسشنامه، با اجرای آن روی ۳۰ متخصص برنامه درسی که به صورت تصادفی انتخاب شدند، ضریب آلفای کرونباخ (۰/۸۶) به دست آمد که قابل قبول می‌باشد. الگوی برنامه درسی معنوی با استفاده از آمار توصیفی (جدول فراوانی و درصد) در نرم‌افزار آماری SPSS22 مورد ارزشیابی قرار گرفت.

یافته‌ها

الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران، پس از مطالعه مبانی نظری در قالب چهار عنصر کلیدی برنامه درسی (هدف، محتوا، اجرا و ارزشیابی) در تصویر ۱ ارائه شد. همچنین، در جدول ۱ شاخص‌های توصیفی عناصر برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران از دیدگاه متخصصان و معلمان دوره ابتدایی مشاهده می‌شود. نتایج این جدول نشان می‌دهد که بیش از ۷۵ درصد متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد را انتخاب نموده‌اند. لذا، اکثر نمونه‌های تحقیق در هر دو گروه (متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی) ویژگی‌های چهار عنصر هدف، محتوا، اجرا و ارزشیابی را در الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی برای توسعه سلامت اجتماعی فراگیران، مطلوب ارزیابی کرده‌اند.

جدول ۱: شاخص‌های توصیفی عناصر برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به منظور توسعه سلامت معنوی از دیدگاه متخصصان و معلمان ذی‌ربط

گروه‌ها	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
هدف					
معلمان	۱	۰	۳	۱	۱۷
متخصصان	۱	۲	۱	۲	۳
محتوا					
معلمان	۴	۱	۲۱	۶	۱۰
متخصصان	۱	۲	۱	۲	۵
اجرا					
معلمان	۱	۰	۱۲	۳	۴۳
متخصصان	۱	۲	۱	۲	۵
ارزشیابی					
معلمان	۹	۲	۱۴	۴	۶۹
متخصصان	۱	۲	۴	۹	۵

تصویر ۱: الگوی پیشنهادی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران

بحث

داده اند [۱۷]. نگاهی به ادبیات جهانی سلامت معنوی و مباحث مطرح شده در کشور نشان می دهد که به زودی دستورالعمل هایی از سوی مراکز سیاست گذاری و برنامه ریزی آموزشی در کشور در خصوص تبیین مفهوم سلامت معنوی در آموزش علوم مختلف صادر می شود [۵۰]. در این راستا، استفاده از برنامه درسی معنوی می تواند در رشد سلامت معنوی فراگیران بسیار کمک کننده باشد. برنامه درسی معنوی شامل عناصر اهداف، محتوا، اجرای آموزش و ارزشیابی می تواند حالات و نگرش های معنویت را در فراگیران ایجاد کند [۳۶]. همه درس های مدرسه توان پرورش بعد معنوی فراگیران را دارند. بنابراین، برنامه درسی معنوی نیاز جامعه امروز است که در پی معنادار کردن زندگی، دستیابی به سطوح بالاتر و توسعه همه جانبه آگاهی و سلامت افراد است

نظام اعتقادی فرد و جامعه منشأ شکل گیری باورها (جهان بینی)، ارزش ها (ایدئولوژی)، اخلاق و رفتارهای فردی و جمعی است [۴۷]. معنویت مهم ترین عامل اجتماعی در تعیین ساختارهای ارزشی و رفتاری در انسان است. باورهای معنوی می توانند در موقعیت های اضطراب آور به کمک فرایند فکری انسان بیاید و درک واضحی از جهان برای افراد به دنبال داشته باشد [۴۸]. افزایش سلامت معنوی می تواند به افزایش سلامت عمومی منجر شود [۴۹]. تجربه های معنوی می تواند تأثیرات عمیقی در زندگی کودکان بر جای گذارد؛ رشد اخلاقی آنها را تحت تأثیر قرار دهد، ارتباطات اجتماعی آنها را تقویت کند و راه ارتباط با خویش و رفتارهایشان را تنظیم کند. از این رو، در کتاب ها و مقاله های مندرج در حوزه سلامت معنوی به رشد معنوی کودکان بها

[۴۱]. آنچه در این پژوهش بدان پرداخته شد، در گام اول ارائه الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به منظور توسعه سلامت معنوی فراگیران بود و در گام دوم به ارزشیابی الگوی پیشنهادی از دیدگاه متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره تحصیلی ابتدایی پرداخته شد.

یافته‌های به دست آمده از محتوای نظری نشان داد که شناخت خدا، شناخت خود، شناخت دیگران و شناخت جهان از اهداف عمده برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به شمار می‌آید که با ایجاد اطمینان قلبی و سکنه در افراد موجب آرامش و سلامت روان آنان می‌گردد. از منظر برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی، محتوا باید به گونه‌ای انتخاب و سازماندهی شود که متناسب با اهداف باشد و با مبانی دینی و ارزش‌های فرهنگ اسلامی- ایرانی سازگاری داشته و مروج نیکی و تبلیغ پیام اسلام باشد و ضمن تقویت عادات اسلامی در فراگیران به عمل منجر گردد. در اجرای برنامه درسی معنوی باید به فرایند یادگیری به جای محصول یادگیری تأکید شود و استدلال منطقی جای خود را به درک شهودی بدهد. همچنین، فعالیت‌های یاددهی- یادگیری شامل داستان‌گویی و نقاشی با الهام از آیات الهی در جهان هستی است. در فرایند تعلیم و تربیت فراگیران می‌توان از شیوه‌های متنوع تدریس نظیر روش تحقیق فردی و گروهی، بحث گروهی، اکتشافی و نمایشی برای کشف حقایق هستی بهره‌مند شد. کتاب درسی، پوستر، فیلم‌های آموزشی، قرآن و احادیث ائمه از جمله منابع آموزشی برای زمینه‌سازی تحقق یک جامعه معنوی هستند. یادگیری در تمام محیط‌های آموزشی همچون کلاس درس، مدرسه و محله در کانون فعالیت‌های برنامه‌ریزی درسی قرار دارد. برخی شیوه‌های ارزشیابی مانند خودارزشیابی و ارزشیابی عملکردی موجب پرورش بعد معنوی فراگیران می‌شود. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های Yarmohammadiyan و همکاران (۱۳۹۱)، Irannejad (۱۳۹۱)، Izadi و همکاران (۱۳۹۳)، Ghasempour Dahaghani و Nasre Esfahani (۱۳۹۱)، Mizani (۱۳۹۰)، Shabani (۱۳۸۸)، Clifford (۱۳۸۹)، Maleki (۱۳۸۵)، Ng (۲۰۱۲)، Bowman و Small (۲۰۱۰)، Kasim و Yusoff (۲۰۱۴)، Lovik (۲۰۱۰)، Goodliff (۲۰۱۳)، King (۲۰۱۰)، Duffy (۲۰۰۹)، Zohar و Marshall (۲۰۰۰) و Wright (۱۹۹۶) هم‌سواست. بدین معنی که در این مطالعات، شرایط لازم برای تربیت معنوی دانش‌آموزان از طریق دروس مدرسه مطرح شده است.

یافته دیگر این پژوهش نشان داد که الگوی پیشنهادی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی به قصد توسعه سلامت معنوی فراگیران، از دیدگاه متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی مطلوب ارزیابی شده است. در بررسی‌های صورت گرفته در پیشینه پژوهش‌ها، معلوم شد که پژوهشگران قبلی تاکنون پژوهش مستقلی را به منظور ارائه چنین الگویی انجام نداده‌اند که بتوان نتایج ارزیابی را با آنها مقایسه نمود. با عنایت به این که هدف نهایی آموزش در اسلام، الهی شدن آدمی است [۲۳]، با مدنظر قرار دادن ماهیت اجتماعی انسان باید برنامه‌های درسی به‌ویژه مطالعات اجتماعی را هماهنگ با فطرت الهی

انسان به‌نحوی طراحی نمود که جنبه‌های معنوی و اجتماعی او تحقق پیدا کند. هر قدر که مجریان برنامه درسی با برنامه درسی معنوی آشنایی داشته باشند خواهند توانست محیط تربیتی معنوی مساعدتری را برای بهبود سلامت معنوی فراگیران به‌وجود آورند. افزایش سطح سلامت معنوی در کودکان مهارت‌های اجتماعی آنان را افزایش می‌دهد. از این‌رو، به‌نظر می‌رسد که آموزش پیرامون مسائل معنوی برای کودکان ضروری است [۵۱]. بر این اساس، پرورش معنویت و سوادآموزی معنوی فراگیران باید به‌عنوان یک اولویت اساسی در برنامه درسی مدارس ابتدایی مورد نظر قرار گیرد، زیرا پرورش بعد معنوی در فراگیران سبب بالا رفتن قدرت تحمل در برابر نظرات متفاوت و متضاد شده، پایداری افراد به اصول و ارزش‌های اخلاقی انسانی را ارتقا داده و موجب فاصله گرفتن آنها از رذایل اخلاقی و گرایش آنان به سوی فضایل اخلاقی می‌شود که لازمه زندگی در کنار یکدیگر به عنوان شهروند می‌باشند [۵۲]. مسلم است جامعه‌ای که فضیلت‌های معنوی را ارج می‌نهد، نظام تعلیم و تربیت خود را به‌سوی زنده کردن معنویت در فراگیران سوق می‌دهد تا آنها را از بحران‌های روانی ناشی از فقدان معنویت و عدم توجه به آن در امان نگاه دارد.

نتیجه‌گیری

آموزش و برنامه‌های درسی ابزارهای مهمی هستند که به‌وسیله آنها سلامت بشر برای نسل کنونی و نسل‌های آینده در ابعاد جسمی، روانی، اجتماعی و معنوی حفظ می‌شود. یافته‌های پژوهش حاضر می‌تواند برای نظام آموزشی توجه‌برانگیز باشد، زیرا رشد معنوی فراگیران فقط از طریق درس خاصی مانند تعلیمات دینی امکان‌پذیر نیست، بلکه همه درس‌های مدرسه توانایی پرورش بعد معنوی و تأمین سلامت معنوی افراد را دارند. لذا متخصصان برنامه درسی و معلمان در صورت توجه داشتن به ابعاد معنوی آموزش مطالعات اجتماعی قادر به پرورش ویژگی‌های معنوی دانش‌آموزان و بهبود سلامت معنوی آنان خواهند بود. با توجه به نتایج این مطالعه به متولیان برنامه درسی توصیه می‌شود که اقداماتی را جهت افزایش بعد معنویت در عناصر مختلف برنامه درسی مطالعات اجتماعی از قبیل اهداف، محتوا، شیوه‌های اجرا و ارزشیابی آن انجام دهند. همچنین، با توجه به تأیید الگوی برنامه درسی معنوی در درس مطالعات اجتماعی، پیشنهاد می‌شود که شرایط پیاده‌سازی آن در آموزش و پرورش ایران فراهم آید. از آن‌جا که دوره ابتدایی یکی از دوره‌های مهم تحصیلی و پایه در نظام آموزشی محسوب می‌شود و زمینه تربیت دانش‌آموزان و ورود آنان به زندگی اجتماعی را فراهم می‌کند، می‌توان با گنجاندن مطالب و موضوعات درسی درباره معنویت امکان دستیابی به سلامت معنوی فراگیران را انتظار داشت. با وجود تلویحات آموزشی و پرورشی مفیدی که از نتایج این پژوهش استنباط می‌شود، همچون سایر پژوهش‌ها محدودیت‌هایی نیز در آن ملاحظه می‌شود که از جمله آنها می‌توان به دسترسی نداشتن به متخصصان برنامه درسی و آموزگاران سایر استان‌ها اشاره کرد که امکان تعمیم نتایج را به سایر افراد و جوامع دشوار می‌کند. بنابراین، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، الگوی پیشنهادی در این پژوهش با دیدی کلی‌تر بررسی شود.

سپاسگزاری

لازم است از کلیه استادان و متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی استان گیلان که نویسندگان را در انجام این پژوهش یاری کردند، قدردانی شود.

سهم هر نویسنده

طیبه حق پرست لاتی: انجام مطالعه، تحصیل، تحلیل و تفسیر داده‌ها، نگارش مقاله

عزت‌الله نادری: استاد راهنما و نظارت بر اجرای مطالعه
مریم سیف نراقی: استاد مشاور و نظارت بر اجرای مطالعه

تأییدیه اخلاقی

به منظور رعایت اصول اخلاقی به استادان و متخصصان و معلمان اطلاع داده شد که از مطالب پرسشنامه‌ها بدون ذکر نام در این پژوهش استفاده خواهد شد.

تعارض منافع

بین نویسندگان، هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

منابع مالی

این مقاله بخشی از رساله نویسنده اول است. لذا کلیه هزینه‌های این پژوهش را این نویسنده تأمین کرده است.

References

- Samadi P. [Spiritual intelligence]. New Educ Thoughts. 2006;2(3-4):99-114.
- Fisher J. Understanding and assessing spiritual health. In: de Souza M, editor. International handbook of education for spirituality, care and well-being 2009. p. 69-88.
- Saemi H, Akbari Daghi H. [The role of spiritual curriculum in mental health]. In: 2014, editor. The First National Conference on Education Sciences and Psychology of Spirituality and Health; Bandar-e-Gaz: Islamic Azad University of Bandar-e-ghaz Branch; 2014.
- Memaryan N, Nahardani S, Rassouli M, Vahidshahi K. [Developing educational goals and expected competencies for teaching spiritual health to the students of medical sciences]. Iran J Med Educ. 2017;17(12):116-25.
- Aramideh A, Darabinia M, Afkhaminia F, Pahnabi A, Siamian H. [Relationship between Spiritual Health and Achievement Motivation among Students of Mazandaran University of Medical Sciences]. J Religion Health. 2018;5(2):50-7.
- Askari M, Norouzi M, Radmehr H, Mohammadi H. [The Effectiveness of Spiritual Health Education on Hope and Coping Strategies in Patients with Multiple Sclerosis (MS)]. J Res Religion Health. 2017;3(3):8-17.
- Maaref M, Asadi F. [Factors to achieve spiritual health from the perspective of the Quran and Hadith]. Insight nd Islamic Educ. 2017;14(41):9-40.
- Rahimi N, Noughi E, Nakhaee N. [Spiritual well-being and attitude toward spirituality and spiritual care in nursing and midwifery students]. Iran J Nurs. 2013;26(85):55-65.
- Michaelson V, Brooks F, Jirasek I, Inchley J, Whitehead R, King N, et al. Developmental patterns of adolescent spiritual health in six countries. SSM Popul Health. 2016;2:294-303. doi: 10.1016/j.ssmph.2016.03.006 pmid: 29349147
- Bahrami M, Babaei R, Forouhar A, Nazari AM, Zahrakar K. [Role of spiritual health dimensions in explaining wedlock communicative patterns between women teachers in Karaj]. Med Hist J 2016;6(21):51-81.
- Abbasiyan L, Abbasi M, Ahamsi Goushaki E, Memaryani Z. [Investigating the scientific status of spiritual health and its role in disease prevention: A preliminary study]. Med Ethics J. 2010;4(14):83-104.
- Ajdarifard P, Ghazi F, Nouranipour R. [The effect of mysticism and spirituality education on student's mental health]. J Mod Thoughts Educ Sci. 2010;5(2):105-27.
- Yazdanbakhsh K, Darakeh M, Bahrami Z, Torkamandi L. [The effect of spiritual and mysticism issues on mental health of adolescents]. Regional Psychological Conference of Children and Adolescents; Kermanshah: Islamic Azad University, Kermanshah Branch; 2011.
- Firouzi M, Akhbarfar Z, Karami M. [The relationship between spirituality and student's mental health]. In: 2014, editor. The First National Conference on Education Sciences and Psychology of Spirituality and Health; Bandar-e-Gaz: Islamic Azad University of Bandar-e-ghaz Branch; 2014.
- Charkhabi M, Mortazavi A, Alimohammadi S, Hayati D. The effect of spiritual intelligence training on the indicators of mental health in Iranian students: An experimental study. Proc Soc Behav Sci. 2014;159:355-8. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.12.387
- Schwebel S. Spirituality and Wellbeing: Primary teacher and school counsellor perspectives. J Stud Engage Educ Matters. 2017;7(1):2-27.
- Azizi F. [Development of spirituality and religion in children]. Hist Med J. 2014;6(21):7-14.
- Goodliff G. Spirituality expressed in creative learning: young children's imagining play as space for mediating their spirituality. Early Child Dev Care. 2013;183(8):1054-71. doi: 10.1080/03004430.2013.792253
- Izadi S, Ghaderi M, Hosseini F. [Feasibility of implementing a curriculum with spiritual approach in high school]. Res Curriculum plan. 2014;2(14):34-50.
- Nourian M, Baghdarnia M. [Education and the spiritual identity of the curriculum in the third millennium]. The first national conference on strategies for the development and promotion of human science, psychology, counseling and education in Iran; Tehran: Foundation for the Promotion and Development of Basic Sciences and Technology; 2015.
- Safeei F, Sharifiyan L. [National curriculum in global education, globalization processes and curriculum main areas: Changes and opportunities]. Iran: Research Center for Educational Studies, 2008.
- Miller J. [Education and spirit: The purpose of the spiritual curriculum]. Tehran: Publication of the Meta-Cognitive Thought Institute; 2001.
- Akbari Lakeh M, Shamsi Goushaki E, Abbasi M. [Spiritual health in medical education program]. Med Ethics J. 2010;4(14):113-30.
- Duffy R. Students in transition: Life satisfaction predictors of incoming college students 2009 [cited 2015 Sep 18]. Available from: <http://www.counseling.umd.edu/Infodata/lifesatpredictors.pdf>
- Daniliuk AI, Kondakov AM, Tishkov VA. The Spiritual and Moral Education of Russia's School Students. Rus Educ Soc 2014;52(2):3-18. doi: 10.2753/res1060-9393520201
- Mizani A. [Explaining the components of spiritual intelligence and its implications in designing a curriculum based on Miller's pattern]. Tehra: Allameh Tabataba'i University; 2011.
- Baghgoli H. [An overview of the spiritual approaches of Western thinkers to human spiritual training]. First conference of the Association of Philosophy of Education and Exercise of Iran; Tarbiat Modares University, Tehran, Iran: Association of Iranian Philosophy of Education; 2010.
- Bowman NA, Small JL. Do College Students Who Identify with a Privileged Religion Experience Greater Spiritual Development? Exploring Individual and Institutional Dynamics. Res High Educ 2010;51(7):595-614. doi: 10.1007/s11162-010-9175-2
- Wright A. The child in relationship: Towards a communal model of spirituality in education. London: Cassel; 1996.

30. Maleki H. [Nature-oriented curriculum based on the philosophy of Islamic education]. National Congress of Humanities; Iran2006 p. 534-74.
31. Kasim TSAT, Yusoff YM. Active Teaching Methods: Personal Experience of Integrating Spiritual and Moral Values. Religious Educ 2014;109(5):554-70. doi: [10.1080/00344087.2014.956560](https://doi.org/10.1080/00344087.2014.956560)
32. Lovik E. The impact of organization features and student experiences on spiritual development during the first year of college. Pennsylvania The Pennsylvania State University; 2010.
33. Shabani Z. [Comparative study of religious and ethical curriculum in primary schools in Iran and several countries]. J Educ. 2009;83:119-66.
34. Zohar D, Marshall I. SQ: Spiritual intelligence approaches. J Children spirit. 2000;5:101-27.
35. King U. Earthing spiritual literacy: how to link spiritual development and education to a new Earth consciousness? J Beliefs Values. 2010;31(3):245-60. doi: [10.1080/13617672.2010.520998](https://doi.org/10.1080/13617672.2010.520998)
36. Ghasempour Dahaghani A, Nasre Esfahani A. [Spiritual approach and curriculum]. Res Issues Islamic educ. 2012;19(13):71-92.
37. Ng Y-L. Spiritual development in the classroom: pupils' and educators' learning reflections. Int J Children's Spirit 2012;17(2):167-85. doi: [10.1080/1364436x.2012.726609](https://doi.org/10.1080/1364436x.2012.726609)
38. Clifford P. Moral and spiritual education as an intrinsic part of the curriculum. Int J Children's Spirit. 2013;18(3):268-80. doi: [10.1080/1364436x.2013.811067](https://doi.org/10.1080/1364436x.2013.811067)
39. Yarmohammadiyan M, Forooghi Abri A, Mirshah Jafari E, Ojinejad A. [Comparative study of spiritual curriculum approaches based on the components of the spiritual curriculum in several countries]. J New Approaches Educ Adm. 2012;2(1):83-102.
40. Irannejad P. [Designing the theoretical framework of the spiritual curriculum model in elementary religious textbooks]. J Behav Sci. 2012;4(13):35-53.
41. Ghasempour E, Malekipour A, Zaresanat S. [Explaining the components of the spiritual curriculum by looking at Noddings' viewpoint]. J Qual Res Curriculum. 2016;1(3):27-51.
42. Slattery Jr GP. Toward an Eschatological Curriculum Theory. J Curriculum Theoriz. 1989;9:7-21.
43. Maleki H. [Curriculum development (practice guide)]. 18th ed. Mashhad: Payame-Andisheh; 2013.
44. Mehrmohammadi M. [Curriculum: Theories, approaches and perspectives]. 6th ed. Tehran: Samt; 2012.
45. Dibavajari T, Yaminidouzi Sorkhabi M, Arefi M, Fardanesh H. [Conceptualization of higher education curriculum patterns (Experiences and achievements)]. Res Curriculum Plan. 2011;8(2):48-62.
46. Naderi E, SeifNaraghi M. [Methods of research and its evaluation in humanities]. 7th ed. Tehran: Arasbaran; 2016.
47. Farzadi F, Ahmadi B, Sedighi J, Mohtashami B, Vameghi M, Mohammadi F. [Religion and spirituality in a health model for Iranian women: Farmehr model]. Payesh. 2017;16(5):587-94.
48. Sharif Nia H, Soleimani MA, Ebadi A, Taghipour B, Zera'tgar L, Shahidifar S. [The Relationship between Spiritual Intelligence, Spiritual Well-Being and Death Anxiety among Iranian's Veterans]. J Mil Med. 2017;19(4):336-43.
49. Khodaveisi M, Baiat M, Amini R, Roshanaei G. [The correlation of general and spiritual health of nursing students in hamedan university of medical sciences in 2016]. Sci J Hamedan Nurs Midwifery Fac. 2017;25(3):26-33.
50. Hojat M. [Spiritual health, a new challenge in medical education]. J Educ Ethics Nurs. 2016;5(1):41-4.
51. Zeighami Mohammadi Z, Tajvidi M. [Relationship between spiritual well-being with hopelessness and social skills in Beta-thalassemia major adolescents (2010)]. Mod Care Sci Q Birjand Nurs Midwifery Fac. 2011;8(3):116-24.
52. Binder MJ. 'I saw the universe and I saw the world': exploring spiritual literacy with young children in a primary classroom. Int J Children's Spirit 2011;16(1):19-35. doi: [10.1080/1364436x.2010.542132](https://doi.org/10.1080/1364436x.2010.542132)